

Kilisli Abdullah Efendi'nin Hayatı, Mantık Eserleri ve *Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse* Adlı Eseri*

Yrd. Doç. Dr. Halil İMAMOĞLUGİL**

Atf / ©- İmamoğlugil, H. (2012). Kilisli Abdullah Efendi'nin Hayatı, Mantık Eserleri ve *Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse* Adlı Eseri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1), 43 - 55.

Özet- *Bu çalışmada Tanzimat döneminde yaşamış ve mantık ilmine ait eserler vermiş olan Kilisli Abdullah Efendi'nin (m.1825-1885) hayatı ve mantıktaki yeri hakkında bilgi verilmekte, mantık eserleri tanıtılmakta ve kıyasla ilgili telif ettiği "Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse" adlı eserinde kıyas konularını nasıl ele aldığı araştırılmaktadır.*

Anahtar sözcükler- *Kilisli Abdullah Efendi, Mantık, Kıyas, Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse*

Giriş

Asıl adı Abdullah bin Abdurrahman el-Hanefi el-Kilîsî olan Abdullah Efendi Tanzimat döneminin önemli âlimlerindedir. Mantık, kelâm, münâzara, nahiv ve kıraat gibi ilimlerde söz sahibi olduğu halde asıl mantık bilimi dalında meşhurdur. Daha çok bu sahadada eserler vermiş olduğundan umumiyetle mantıkçı sıfatıyla tanınmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; onun hayatı ve mantıktaki yeri hakkında kısa bir bilgi vermenin yanısıra mantık eserlerini tanıtmayı ve kıyasla ilgili telif ettiği "Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse" adlı eserinde kıyas konularını nasıl ele aldığını incelemektir.

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "*Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı*" adıyla 1999'da yaptığım yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yıldırım Beyazıt Üni. İnsan ve Toplum Bilimleri Fak. Felsefe Böl., e-posta: himamoglugil@ybu.edu.tr

Abdullah Efendi'nin Hayatı

Abdullah Efendi h.1241/m.1825 senesinde (o gün) Halep Vilayetine bağlı bir kasaba olan Kilis'te doğmuştur.¹ Künyesi "Abdullah b. Abdurrahman el-Kilisî el-Hanefî"dir.² Tahsilini "sebeb-i vücûdum ve üstâd-ı ekremim" dediği³ babası Abdurrahman Efendi'den tamamlayarak h.1261/m.1845'de icâzetnâme almıştır. Sülûkünü ise Nakşibendî şeyhlerinden Mevlana Muhammed Can hazretlerinin halîfesi Baytarzâde Hacı Abdullah Şah Seremesti Veli Efendi'den tamamlamıştır. Daha sonra dedelerinin müderrislik yaptığı Kesik Minare Medresesi'nde ders okutmaya başlamıştır.⁴ Mantıkçımız, kendisinin Nakşibendî tarikatına mensub bulunduğunu belirtir.⁵

Mehmet Ali Aynî'nin değerlendirmesine göre, kendi asrında yaşamış mantık müelliflerinin hepsinden üstün olan Abdullah Efendi, ömrünü mantık tedrisatına harcamıştır.⁶ Bu üstad, sadece teoriden ibaret kalarak hiçbir tatbikat görmeyen mantık teorilerini uygulamaya koymuştur.⁷ Mantık'ın yalnız Arapça Diline ait olduğuna dair garip fikirleri çürütmeye ve aksini ispata çalışmıştır.⁸ Kitaplarında bin yıllık misaller yerine yeni misaller ortaya koymuş⁹ ve dersleri sırasında yapılan kıyasların çoğunu Türkçe ifade ile vermeye çalışmıştır. Böylece kıyas çeşitleriyle ilgili, kitaptan kitaba aktararak yıllarca devam eden sınırlı birkaç misal dışında sanki başka konu ve başka misal yokmuş gibi ortaya çıkan yanlış kanaati yıkılmış, hangi dilde olursa olsun hiçbir sözün ve hiçbir metnin mantık dışında olmayacağına dair düşüncesini ispat etmiştir.¹⁰

Bursalı Mehmet Tahir, Abdullah Efendi ile ilgili şöyle der: "*Hemen her yıl İslam beldelerinin her yerinden çoğunluğu icâzetnâme alan kişiler olmak üzere, yüzlerce ilim*

¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. 1, İstanbul-h.1333, s. 385; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin, Esmâ'ül-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, C.1, İstanbul-1951, s. 492. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, C. 6, Şam-h.1378/m.1958, s. 71.

² Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. 492.

³ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâsiyeti'l-Cedîde*, h.1290, s. 15.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 385. Ayrıca bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. 492.

⁵ Bkz. Abdullah Efendi, a.g.e., s. 15.

⁶ M. Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Y. 3, S. 10, 1928, s. 61.

⁷ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 385.

⁸ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 385; Aynî, a.g.m., s. 61.

⁹ Aynî, a.g.m., s. 61.

¹⁰ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 385-386.

öğrenmek isteyen, derslerine gelirlerdi. Ders okuttuğu sene başında öğrencilerine hiçbir kitaba başvurmağa gerek bırakmaksızın mantığın özetini, en ahmak bir kişinin anlayabileceği bir şekilde anlatır, sonra sırasıyla “Tasavvurât” ve “Tasdikât”ın en gerekli bahislerini, onlara uygun olarak da kelâm ilminde ya ‘Akâid-i Neseîye Şerhi’ni yahut ‘Celalettin Devvânî’yi, Kiraat-i Aşere ve Seb’a’yı ve bir miktar tefsiri şerif okutur, her sene Recep ayı başlarında icâzetnâme verirdi. Kiraat-i Seb’a ve Aşere üzerinde defalarca Kur’an-ı Azimuşşâni hatmetmiş ve hatmettirmiş, 20’den fazla Ramazan-ı Şerifte hatimle teravîh (namazı) kıldırılmıştır. Hangi ilmi okutursa okutsun, kitap takip etmeye gerek duymadan kaç saat anlatır ve hitap ederse etsin, bir kelimeyi yahut bir ibareyi anlatır ve açıklarken tekrarlama gibi noksan ve hatadan uzak bir şahsiyetti”.¹¹

Bursalı Mehmet Tahir’in verdiği bilgiye göre, Abdullah Efendi h.1272/m.1854’de İstanbul’a gelerek Sultan Abdülmecid Han’a *Tasdikât Hâşiyesi*’ni takdim etmiş, 100 lira ihsâna nâil olmuştur. Bahsedilen bu hâşiyeye Padişahın isteğiyle Matbaa-i Amire’de bastırılmıştır. Bundan üç yıl kadar sonra h.1275/m.1857’de vilayet vasıtasıyla *Tasavvurât Hâşiyesi*’ni takdim etmiş, hayatı boyunca 150 kuruş maaşla taltif olunmuştur. h.1303/m.1885’de vefat eden mantıkçımız, pederinin yanına defnedilmiştir.¹²

Abdullah Efendi’nin Eserleri

Mantık, kelim, münâzara, nahiv ve kıraat ilmine dair eserleri olan Abdullah Efendi, eserlerinin birçoğunu Arapça, bazılarını da Türkçe yazmıştır.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*’nde Abdullah Efendi’nin on dört eserinin adını zikrederken, Bağdatlı İsmail Paşa ve Ömer Rıza Kehhâle dokuz eserinin adını vermektedir.¹³ O’nun eserleri ile ilgili en geniş bilgiyi Bursalı Mehmet Tahir’in daha önce bahsi geçen eserinden elde etmekteyiz. Ancak O’nun zikrettiği on dört esere, Milli Kütüphane İbn Sînâ Salonu Yz. A. 4074 numarada kayıtlı olarak bulunan “*Kitâbu’l-Mantık fî Tertîb-i Akîse*” adlı yazma eserini de ilave etmek gerekir ki, böylece mantıkçımızın eserlerinin sayısı on beşe ulaşır.

Mehmet Tahir, Abdullah Efendi’nin eserlerini matbu olan ve matbu olmayan olmak üzere başlıca iki bölümde sıralamış, bunlara ilaveten de yarım kalan bir eserinin adını

¹¹ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 386.

¹² Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 386.

¹³ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. 492-493; Ömer Rıza Kehhâle, a.g.e., s. 71-72.

zikretmiştir.¹⁴ Buna göre mantıkımızın matbu eserleri, mantığa ait beş kitap ile münazara-ya ait bir kitaptan teşekkül etmektedir. Kelâm, Nahiv ve Kıraat'e dair kitapları ise matbu değildir. Matbu olan mantıkla ilgili eserlerin birçoğu AÜİF Kütüphanesi, Milli Kütüphane, DİB Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Matbu olmayan diğer eserlere adı geçen kütüphanelerde rastlamadık. Biz, bu çalışmamızda daha önce bahsedilmemiş olan matbu ve mantıkla ilgili olan eserlerinin özelliklerinden kısaca bahsedeceğiz. Diğer eserlerin ise sadece isimlerini zikredeceğiz.

1) *Hâşiyetü'l-Cedîde ale't-Tasdîkât*

Abdullah Efendi, h.1272'de İstanbul'a gelerek Sultan Abdülmecit Han'a takdim ettiği bu eser sayesinde 100 lira ihsana nail olmuştur. Eser Padişahın iradesiyle Matbaa-i Âmire'de h.1275'de basılmıştır. Eserin diğer baskı tarihi ise aynı matbaada h.1287'dir.¹⁵ Dili Arapça olan ve 470 sayfadan meydana gelen bu eser kıyasların usûlü üzerinedir. Kenarı kayıtlıdır.

Eser, kulunu fasih mantıkla ziyetlendiren, onları sahih din ve yardımla şereflendiren Allah'a hamd, nur yüzlü efendimiz Hz. Muhammed'e ve külli hususlarda olsun, cüz'i hususlarda olsun, onun peşinden giden ve bu sayede büyük ecir kazanan âl ve ashabına salât-ü selam ile başlar.

Mantıkımız kitabının başında bu eseri niçin yazdığını şöyle ifade ediyor: *"Talebelerin birçoğunun ibarelerden kıyasların çıkarım yöntemini öğrenmek için çalıştıklarını ve buna son derece rağbet ettiklerini, ancak tertibi elzem (gerekli) ve ibarelere tatbiki çok mühim olmakla birlikte bunun için bir yol bulamadıklarını gördüm. Kıyası araştırmadan maksad onun tertibi ve tatbikidir. İsmnin bilinmesi değildir. İşte bu sebeple, Tasdîkât ibârelerinden istinbât edilen kıyasları içeren, üstü kapalı ibarelerden kıyas çıkarmalarını kolaylaştırmak üzere, onun üzerindeki örtüyü açabilmek ve bu hususta bununla ilgili bazı hususları açıklığa kavuşturmak için bir kitap yazmak istedim..."*¹⁶

¹⁴ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 386-387. Abdullah Efendi'nin yarım kalan eseri *tefsir* ilmine ait *Kadı Beyzâvi Tefsiri Şerifi Hâşiyesi*'dir.

¹⁵ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 386.

¹⁶ Abdullah Efendi, *Hâşiyetü'l- Cedîde ale't-Tasdîkât*, s. 2.

2) Hâşiyetü'l-Cedîde ale't-Tasavvurât

Abdullah Efendi, h.1275'de vilayet vasıtasıyla Padişaha takdim ettiği bu eserle hayatı boyunca 150 kuruş maaşla taltif olunmuştur.¹⁷ Dili Arapça olan ve 301 sayfadan meydana gelen eser Urfalı Hacı Halil Efendi'nin marifetiyle h.1289'de basılmıştır. Kenarı kayıtlıdır.

Eser, belağatlı bir şekilde konuşuran, kalb-i selim kabiliyeti vermek suretiyle onu mükerrerem kılan ve insana bilmediğini öğreten Allah'a hamd, ilimlerin ve hikmetlerin menbaı (kaynağı) olan Muhammed Aleyhisselam'a, O'nun âl ve ashabına salât ve selam ile başlar.

Mantıkımız kitabın başında, bu eseri yazmaktaki amacını şöyle ifade ediyor: *"Kıyasların usûlü üzerine tasdîkât hakkında bir kitap yazıp, bu kitabı elde edenlerin buna diğerlerinden çok rağbet ettiklerini görünce, onu tamamlamak üzere, aynı şekilde ve aynı yöntemle, Tasavvurât üzerine de, onlara faydalı olacak, muhtasar bir kitap yazmak istedim. Çünkü bu kaideler olmasaydı faydalı olmazdı..."*¹⁸

3) Hâşiyeye alâ Îsâğûcî

Bu eser 13. asrın büyük mantıkçılarından Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'nin (ö. h.663/m.1265) asırlarca medreselerimizde ders kitabı olarak okutulan, "Îsâğûcî" veya "er-Risâletü'l-Esîriyye fi'l-Mantık" adıyla da bilinen eserinin Arapça güzel bir hâşiyesidir. Öncelikle belirtelim ki, Ebherî'nin, hacmi küçük çapı büyük bu eserinin çok sayıda şerhi vardır.

Îsâğûcî Hâşiyesi, mantıkımızın yazmış olduğu hâşiyelerin en kısasıdır.¹⁹ Talik yazı ile yazılan bu hâşiyeye 41 sayfadan meydana gelmektedir. h.1287 yılında, Hacı Halil Efendi'nin marifetiyle basılmıştır. Eser taşbasmadır.

Hâşiyeye'nin başında Abdullah Efendi, Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e ve onun âl ve ashabına salât ve selamdan sonra, bu risâleyi, Îsâğûcî kıyaslarını beyan hususunda sıbyanlar (ilkokul düzeyindeki öğrencilere) ve bazı talebeler için yazdığını söyler.

¹⁷ Bursalı Mehmet Tahir, a.g.e., s. 386.

¹⁸ Abdullah Efendi, *Hâşiyetü'l-Cedîde ale't-Tasavvurât*, s. 2.

¹⁹ Abdullah Efendi, *Hâşiyeye ale'l-Fenâri*, s. 2.

Eser, Tasdikât kısımlarını ve Tasavvurâta ilişkin bazı kaideleri genişçe açıklamaktadır. Mantıkçımız, talebelerin çoğunun ihtiyacı olmadığı için ibâreleri îzâha ve kıyasların kâidelerini açıklamaya yönelmemiştir. O, kıyasların tertibi hususunda ve ibârenin anlaşılmasında herhangi bir karışık durum ortaya çıkarsa, daha önce yazmış olduğu eserlere müracaat edilmesi gerektiğini söyler.²⁰

4) Hâşiye ale'l-Fenârî

Ebherî'nin daha önce bahsi geçen "İsâğucî" adlı eserine 14. asrın büyük mantıkçılarından Mevlâna Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî (Molla Fenari)'nin şerh olarak kaleme aldığı "Şerh-i İsâğucî" adlı eserine, Abdullah Efendi'nin yazmış olduğu Arapça bir hâşiyedir. Talik yazı ile yazılan eser 96 sayfadan meydana gelmektedir. 1287 h. senesinde Urfalı Hacı Halil Efendi'nin marifeti ve imtiyazı ile basılmıştır. Eser taşbasmadır.

Hâşiye, hak etmediğimiz nimetlerle bizi nîmetlendiren Mevlâya hamd, en mükemmel ve sonsuz şükürle şükretmeye muvaffak kıldığı için şükür ve mahlûkların (yaratılanların) en faziletlisi olan Hz Peygamber'e, onun âl ve ashabına salât-ü selam ile başlar.

Mantıkçımız, hâşiyesinin başında, "Talebeler, faydalanabilmeleri için Fenârî şerhi üzerine benden bir hâşiye yazmamı ısrar ettiler. Her ne kadar onun birçok şerhi var ise de, onların bu isteklerini kabul ettim. Dolayısıyla muhtasar, faydalı, kullanılması kolay bu eseri, gece gündüz meşgul olarak yazdım..."²¹ diyerek bu eseri niçin yazdığını ifade eder.

5) Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedide

Abdullah Efendi'nin, kıyasların tertibi üzerine yazmış olduğu *Tasdikât Hâşiyesi*'nden sonra, Türkçe olarak telif ettiği bu güzel kitap, her bir ilmin başlangıcı ve halka faydalı bilgiler içeren,²² Klasik Mantık alanında 19. yüzyılda yazılmış nadir eserlerdendir.

Eserde, misal ve delillerle, uzun olarak mantık ilminin lüzûmundan bahsedildikten sonra kıyas teorisi işlenmiştir. 134 sayfadan meydana gelen eser, Urfalı Hacı Halil Efendi'nin marifetiyle, Çemberlitaş'ta, İzzet Efendi Matbaasında, h.1290 senesinde basılmıştır.

²⁰ Abdullah Efendi, *Hâşiye ala İsâğucî*, s. 2.

²¹ Abdullah Efendi, *Hâşiye ale'l-Fenârî*, s. 2.

²² Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedide*, s. 134.

Eser, besmeleden sonra Allah Teâlâ'ya sınırsız hamd, bütün yaratılanların fahri Aleyhisselütü Vesselam'a, bütün peygamberlere, onların âl ve ashabına salât-ü selamdan sonra Padişah hazretlerine, onun vezirlerine ve diğer hizmetçilerine dua ve muhabbet ederek başlar.

Mantıkçımız kitabının başında bu eseri yazmaktaki gayesini şöyle ifade etmektedir. "...bazı öğrenciler Arapça ibarelerden tam manasıyla istifade edemeyeceği için öncelikle bununla (bu eserle) bazı konulardan haberdar olsun ve böylece az vakitte çok fayda görsün, ilim ve mesleğin hakikatinin ne olduğunu bilsin diye bu defa Türkçe olarak Usûl-ü Cedîde Zübdesini toplayan, birçok asılları ve pek büyük faydaları içine alan, bütün ilimlere ve ibarelere temel teşkil edecek ve onların hepsini tahkîke genel anlamda yardımcı bir risâle tertip olunacaktır..."²³

6) Kitâbu'l-Mantık fi Tertîbi Akîse

Abdullah Efendi'nin Klasik Mantık alanında telif ettiği eserlerinden birisidir. Bu eser Türkçe olup Milli Kütüphane İbn Sînâ Salonu Yz. A. 4074 numarada kayıtlıdır. Eser yazmadır ve üzerine sayfa numaraları verilmiştir. 53 sayfadan oluşan eserin 44 sayfası kıyas konularına, 8 sayfası ise âdâb bahsine aittir.

Eser, besmeleden sonra Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'le onun ailesi üzerine salât ve selam ile başlamaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere Abdullah Efendi bu eserde Aristo mantığının belkemiği kabul edilen kıyas konusunu ele almaktadır.

Mantıkçımız esere **kıyas**'ı tanımlayarak başlar. Kıyas, "*kendini bilmekten dolayı diğer bir şeyi bilmeyi gerektiren*" dir. (s. 2) Onun kıyas tanımı daha önceki İslam mantıkçılarının kıyas tanımına benzer bir tanımdır.²⁴ Tanımın devamında kıyasın şekli kısmını

²³ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 3.

²⁴ Aristoteles geleneğine bağlı Müslüman mantıkçılar "Kıyas önermelerden müellef bir sözdür ki, her ne zaman bunların doğruluğunu kabul edersen bundan doğrudan doğruya başka bir söz lâzım gelir" şeklinde tarif ederler. (Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, İstanbul 1998, s. 121; *İsâğûcî*, Vezirhânî Matbaası, İstanbul h. 1287; s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1277, s. 177; Kazvîni, *er-Risâletü'ş-Şemsiyye*, Kum tarihsiz, s. 138; et-Tahtânî, *Levâmiu'l-Esrâr*, İstanbul 1277, s. 177-178; et-Tahtânî, *Tahrîru'l-Kavâidil-Mantıkıyye*, Kum tarihsiz, s. 138-139; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, Kahire tarihsiz, s. 120; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, Matbaati Osmaniye 1309; s. 19-20; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, Matbaati Sultaniye 1283, s. 50; *Kıyas Risâlesi*, İstanbul 1297, s. 3.)

açıklar. Ona göre **kıyasın şekli kısmı**; iki öncül ve orta terim'in tekrarıdır. Tekrar olmadıkça iki önerme kıyas olmaz. Tekrar olursa delil ve kıyastır. (s. 2) O, daha sonra kıyası meydana getiren kısımlarda bir hata bulunursa kıyasın neden sonuç vermeyeceğini örneklerle izah eder. (s. 2, 3)

Eserin devamında **iktirânî** ve **istisnâî** kıyasların açıklamasına geçer. Önce şekil itibarı ile kıyasları iktirânî (kesin) ve istisnâî (seçmeli) olmak üzere iki kısma ayırır ve bu kısımları ayrı ayrı izah eder. (s. 3-4) Ona göre **iktirânî kıyasta mükerrer cüz (orta terim)** müfred (tek bir kelime) de olur, kazıyye (önerme) de olur. İstisnâî kıyasta ise mükerrer cüz (tekrar eden kısım) daima önerme olmalıdır. (s. 4-5)

İktirânî kıyasta; gerek konu gerek yüklem olarak, sonucun konusunun içinde bulunduğu öncüle *büyük önerme*, sonucun yüklemine içinde bulunduğu öncüle *küçük önerme* adı verilir. Diğer bir ifade ile matlûb veya sonucun konusunun bulunduğu öncül *küçük önerme*, matlûb veya sonucun yüklemine bulunduğu öncüle *büyük önerme* denir. (s. 4)

Abdullah Efendi, iktirânî kıyasları iki yüklemli önermeden meydana gelen kıyaslar (yüklemli kesin kıyas), iki şartlı önermeden yahut biri şartlı önerme biri yüklemli önerme olmak üzere karışık meydana gelen kıyaslar (şartlı kesin kıyas) olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Biri şartlı, biri yüklemli olarak gelen şartlı iktirânî kıyaslarda; küçük önermenin şartlı, büyük önermenin yüklemli olması gerekir. İktirânî kıyasların diğer bir bölümü olan **şartlı iktirânî (kesin) kıyaslar** da *bitişik şartlı* ve *ayrık şartlı* olmak üzere iki kısma ayrılır. (s. 10-11)

Mantıkçımız yüklemli veya şartlı olan iktirânî kıyası "*mütearef, gayr-ı mütearef ve gayr-ı mütearefin gayr-ı mütearefi*" olmak üzere üç kısma ayırıp dört şekilden toplam on iki kısımda ele alır ve bunları örneklerle açıklar. (s. 5-8)

Eserin devamında, kıyas şekillerini ele almadan önce **kıyasın içerikleri** olan **önerme çeşitlerine** dikkat çeker. Çünkü kıyası bilmek için önerme çeşitlerini bilmek gerekir. On önerme çeşidi vardır. Ancak mühmele (belirsiz) cüz'iyeye (tikel), şahsiyye (tekil) külliyye (tümel) bünyesinde olduğundan ve tabîyye (tabîi önermeler) ilimlerde kullanılmadığından muteber önermeler *mûcibe-i külliyye (tümel olumlu)*, *mûcibe-i cüz'iyeye (tikel olumlu)*, *sâlibe-i külliyye (tümel olumsuz)* ve *sâlibe-i cüz'iyeye (tikel olumsuz)* olmak üzere dört çeşittir. (s. 12-14)

Abdullah Efendi **iktirânî kıyasın darb(mod)ları** başlığı altında **kıyas şekillerini** inceler. Aristoteles'in söz konusu etmediği, yüklemli (kesin) kıyasın dördüncü şekline de değinir. Ona göre iktirânî kıyasın dört şekli vardır. Birinci şekil dört, ikinci şekil dört, üçüncü

şekil altı ve dördüncü şekil sekiz darb (mod) olmak üzere yüklemli kıyaslar toplam yirmi iki darb (mod) ihtiva eder. Mantıkçımız, kıyas şekillerini anlatırken her bir şeklin sonuç vermesi için gerekli şartlara işaret eder ve bu şartlar dolayısıyla her bir şeklin önce sonuç vermeyen darb (mod)larını, sonra da devamlı olarak sonuç veren darb (mod)larını sıralar. (s. 14-18)

Konunun devamında **istisnâî kıyaslarla** ilgili açıklamalar yapılır. İstisnâî kıyaslar iki yüklemli önerme (öncül)den meydana gelmez. Onlar bir yüklemli önerme ile bir şartlı önermeden veya nadir olarak da olsa iki şartlı önermeden meydana gelir. (s. 20)

“İstisnâî kıyasta tekrar eden cüz’ün (orta terim) sonuç ile veya sonucun nakîzi (karşit hali) ile beraber bulunduğu tarafa *mukaddime-i şartiyye (şartlı öncül)*, tekrar eden cüz’ün (orta terim) yalnız bulunduğu tarafa *mukaddime-i istisnâîye (istisnâî öncül)* denir”. (s. 20)

Mantıkçımız *istisnai kıyasların sonuç vermesi için gereken şartları* sıralar. Devamında İstisnâî kıyasları şekil itibarı ile dörde ayırır, ancak bunlara iktirânî kıyaslarda olduğu gibi *şekil* demeyip *tarîk* adını verir. (s. 21)

Abdullah Efendi istisnâî kıyasın öncüllerindeki önermeleri dikkate alarak, onları *lüzûmiye (gerekli)* ve *ittifâkiye (rastlantılı)* diye ikiye ayırır. Buna göre, sonucun meydana gelişi öncülden olur ise *lüzûmiyedir*, sonucun meydana gelişi öncülden olmuyor ise *ittifâkiyedir*. (s. 21)

O, istisnâî kıyasın birinci tarîkinin müteâref ve gayrı müteâref olması yönüyle dört kısımdan bahseder. (s. 23-24) İkinci tarîki ise *meşhûr* ve *gayrı meşhûr* diye ikiye ayırarak inceler. (s. 28-29)

İktirânî ve istisnâî kıyasların açıklamalarından sonra **basit** ve **bileşik kıyaslar** konusuna geçilir. Kıyasların bu şekilde ikiye ayrılması, içerisinde bulundurduğu (ihtiva ettikleri) önermelerin sayısına göredir. “İki önermeden meydana gelen kıyasa *basit*, daha çok önermeden meydana gelen kıyasa *mürekkep*” denir. Diğer bir ifadeyle “iki öncül söylenip sonuç yerine geldiğinde istenilen sonuç bulunursa *basit*, bulunmazsa *mürekkep*”tir. (s. 32, 38)

Mantıkçımız basit kıyasları “*basit-i mahz*” ve “*basit maa'l-ispat*” olmak üzere ikiye ayırır. Sonuç kısmında matlûb bulunup mukaddimelerin birisi hiç ispat olunmaz ise “*basit-i mahz*”, ispat olunursa “*basit maa'l-ispat*”tır. (s. 34)

Mürekkep kıyasta ilk yapılan kıyasın sonucu matlûb (istenilen sonuç) değildir. Çıkan sonuç bir mukaddime (öncül) farz olunarak (sayılarak) bir mukaddime daha eklenir. İstenilen sonuca ulaşırsa kıyas tamamdır. Aksi takdirde, matlûb hâsıl olana (elde edilmeye) kadar çıkan sonuçlar diğer bir kıyasın mukaddimesi sayılarak bir daha ekleme yapılır. Böylece matlûb çıkıncaya kadar devam edilir. (s. 32)

Mantıkçımıza göre mürekkep kıyas her ne kadar aklî iki kıyastan meydana geliyor ise de, sadece bir matlûb için düzenlendiğinden bir kıyas sayılır. Sonuç matlûbdan daha geneldir. Zira mürekkepten çıkan sonuca hem sonuç, hem matlûb denir. Aralarda yapılan kıyaslardan hâsıl olana ise sonuç denir, matlûb denmez. Ayrıca mürekkep kıyaslarda kaç tane kıyas varsa o kadar sonuç vardır. Ancak matlûb sadece bir tanedir ve da'vâ (iddia) matlûba eşittir. (s. 33-34)

Abdullah Efendi mürekkep kıyasların arasında bulunan sonuçların açıkça zikredilip zikredilmemesine göre bu kıyasların *mevsûlu'n-netaic* veya *mefsûlu'n-netaic* olacağını söyler. (s. 34)

Daha sonra mürekkep kıyasın diğer bir kısmı olan “kıyas-ı müstakîm” ve “kıyas-ı hulfî” yi örneklerle açıklar. Bu konu dâhilinde *kıyas-ı hulfînin alâmeti* (matlûbun karşıt hali ilk kıyasın küçük önermesinde mukaddem olmasıdır) ve *kıyas-ı müstakîmin alâmeti* (matlûbun aynı, devamlı surette son kıyasın büyük önermesinde tâlî olmasıdır) zikredilir. (s. 36-37)

Kıyas bahsinden bir diğer konu da **Kıyas-ı müsâvât (eşitlik kıyası)** konusudur. *Eşitlik kıyası*, yabancı bir öncül vasıtasıyla bir hüküm ispat etmektir. Bu yabancı öncül doğru ise kıyas da doğru olur. Yabancı öncül yanlış ise kıyas da yanlış olur. (s. 41)

Mantıkçımız öncüllerin yapısına göre, yani kıyası meydana getiren öncüllerin fiil ve isim cümlesi olmasına göre de kıyasları **kıyas-ı fi'li** ve **kıyas-ı ismî** olmak üzere iki kısma ayırır. Buna göre, mukaddimelerin ikisi veya birisi fi'liye (fiil cümlesi) olursa buna *kıyas-ı fi'li (fiilî kıyas)*, mukaddimelerin ikisi de ismiye (isim cümlesi) olursa buna da *kıyas-ı ismî (ismî kıyas)* denir. (s. 43)

Abdullah Efendi *istikrayı tam* ve *nâkıs* olmak üzere iki kısma ayırır. **Temsilde** ise *misli ile isbât* ve *misâli ile isbât* söz konusu olduğunu söyler ve örneklerle açıklar. (s. 38-39)

Kıyas konularından sonra âdâb bahsine geçilir. Burada önce, *istisfâri (açıklama isteme sorusu)* ve *i'tirâzi (karşı çıkma sorusu)* olmak üzere *soru çeşitleri* ve âdâbcılara

göre *tarif çeşitleri* ele alınır. Daha sonra *taksim gereklere* incelenir. Eserin son sayfası ise *kavramlar arası ilişkiyi* anlatan bir ilavedir.

7) **Hüseyniye Hâşiyesi:** Münâzara usûlü ilmine ait olan bu eser matbûdur.

8) **Celeddîn Devvânî Hâşiyesi:** Matbû olmayan bu eser kelâm ilmine aittir.

9) **Şerh-i Akaid-i Nesefî Hâşiyesi:** Matbu olmayan bu eser kelâm ilmine aittir.

10) **Hayâli Hâşiyesi:** Matbû olmayan bu eser kelâm ilmine aittir.

11) **Tehzîbu'l-Mantık:** Mantık ilmine ait olan bu eser matbu değildir.

12) **Mîr Ebu'l-Feth:** Münâzara usûlü ilmine ait olan bu eser matbu değildir.

13) **Molla Câmî Hâşiyesi:** Matbû olmayan bu eser nahiv ilmine aittir.

14) **Zübde:** Kıraat-ı Seb'a ve Aşereye dair Türkçe olan bu eser de matbu değildir.

15) **Kadı Beyzâvi Tefsiri Şerifi Hâşiyesi:** Abdullah Efendi, ömrünün sonlarına tesadüf ettiği için *tefsir* ilmine ait olan bu eseri tamamlayamamış ve yarım kalmıştır.

Sonuç

Kendi döneminde yaşamış mantık müelliflerinin hepsinden faik (üstün) bir yere sahip olan Abdullah Efendi, mantık alanında da yazmış olduğu eserlerle haklı olarak bu alandaki yerini almıştır.

Mantıkçımız, "*Kitâbu'l-Mantık fi Tertîbi Akîse*" adlı eserinde kıyası ayrıntılı bir şekilde ele almış ve söz konusu bu eserde kıyas konusunu işlerken hemen hemen daha önceki İslâm mantıkçılarının takip ettiği sıralamayı takip etmiştir.

Kaynakça

- Abdullah Efendi, *Hâsiye ala İsbâğüçî*, h.1287.
- _____, *Hâsiye ale'l-Fenârî*, h.1287.
- _____, *Hâşiyetü'l- Cedîde ale't-Tasavvurât*, h.1289.
- _____, *Hâşiyetü'l- Cedîde ale't-Tasdikât*, h.1275.
- _____, *Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi Akîse*, Milli Kütüphane İbn Sînâ Salonu Yz. A. 4074, h. 1317.
- _____, *Zübdetü'l-Hâsiyeti'l-Cedîde*, h.1290.
- Aynî, M. Ali, "Türk Mantıkçıları", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Y. 3, S. 10, 1928.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn, Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, C.1, İstanbul-1951.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. 1, İstanbul-h.1333.
- İmamoğlugil, Halil, *Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-1999.
- Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müelefîn*, C. 6, Şam-h.1378/m.1958.

The Life of Abdullah Efendi of Kilis (d.1885), His Works on Logic and His Book Called “Kitâbu’l-Mantik fi Tertibi Akîse”

Citation / ©İmamoğlugil, H. (2012). The Life of Abdullah Efendi of Kilis (d.1885), His Works on Logic and His Book Called “Kitâbu’l-Mantik fi Tertibi Akîse”, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 12 (1), 43-55.

Abstract- *In this article, Abdullah Efendi of Kilis’ (1825-1885) life, whom lived in Tanzimat era and gave works on logic, and his contributions in the field of logic will be covered, his treatises on logic are introduced and how he handles the topics on syllogism will be examined in his treatise on syllogism “Kitâbu’l-Mantik fi Tertibi Akîse”*

Key words- *Abdullah Efendi of Kilis, Logic, Syllogism, Kitabu’l-Mantik fi Tertibi Akise*